

A Comparative Study of Early and Contemporary Shiite Narrative Exegeses Regarding the Miraculousness of the Quran in Light of an Analysis of Contextual Conditions*

Nosrat Nilsaz¹ , Forugh Parsa² and Mehdi Pichan³

1. Associate Professor, Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran (corresponding author). Email: nilsaz@modares.ac.ir
2. Associate Professor, Quran and Hadith Sciences, Quran Studies Research Center, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran. Email: f.parsa@ihcs.ac.ir
3. Ph.D. Candidate, Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. Email: mehdi_pichan@modares.ac.ir

Abstract

Research Article

A comparison of Shiite narrative exegeses and careful attention to their distinguishing features shows that the authors of such exegeses, like other exegetes, engaged in jurisprudential judgment (ijtihad) to uncover the intended meaning of the verses, while being influenced by their contextual circumstances. They expressed their views either through the selection and arrangement of narrations or through their own wording and expressions. This article, using a descriptive-analytical method and employing the concept of “context” within author-centered hermeneutical perspectives, examines and analyzes the distinguishing features between well-known early and later Shiite narrative commentaries regarding the miraculousness (i'jaz) of the Quran. The authors of early Shiite narrative exegeses, in discussing verses that are in some way related to miraculousness, including the challenge verses (āyāt al-tahaddī), did not raise the issue of the Quran's miraculous nature and people's inability to rival it, and they mostly interpreted these verses as referring to the divine origin of the authority (wilāyah) of the Imam (S). However, several centuries later, the authors of later Shiite narrative commentaries not only included the narrations found in earlier commentaries but also cited narrations concerning the miraculousness of the Quran and occasionally expressed views on its various dimensions. This significant difference in approach can be analyzed by considering two major factors: the formative roots of the theory of the Quran's miraculousness and the evolution of Shiite theological discussions before and after the rationalist school of Baghdad, both of which functioned as influential contextual backgrounds.

Keywords: Shiite narrative commentaries, the miraculousness of the Quran, role of context, role of the author, challenge verses

* Received 55 May 2025; Received in revised form 77 July 2025; Accepted 55 August 2025; Published online 02 October 2025

Cite this article: Nilsaz, N., & Parsa, F., Pichan, M. (2025). A Comparative Study of Early and Contemporary Shiite Narrative Exegeses Regarding the Miraculousness of the Quran in Light of an Analysis of Contextual Conditions. *Comparative Interpretation Research*, 11(2), 25-66. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.9750.2265>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

According to some contemporary Quran studies scholars, the authors of narrative (hadith-based) exegeses merely collected exegetic narrations without exercising any jurisprudential judgment (ijtihād). However, evidence indicates that even the compilers of purely narrative exegeses, influenced by contextual circumstances, exercised a degree of jurisprudential judgment at least in two respects, the selection and the arrangement of narrations. Comparing these exegeses with one another and noting their differences in various cases clearly demonstrates this claim. One instance of such differences is the variation in the approach of these authors when interpreting verses that are in some way connected to the miraculousness of the Quran. Linguistically, i'jāz (miraculousness) derives from the root 'ajz, meaning weakness, inability, and also the end of something. In technical usage, it refers to an extraordinary matter accompanied by a challenge (taḥaddī) that divine prophets make in order to prove their claim to prophethood. In this article, by comparing well-known early and later Shiite narrative exegeses, the distinguishing features of these works regarding the issue of the Quran's miraculousness, as well as the factors influencing these differences, are explained and analyzed. The concept of the Quran's miraculousness is inseparably connected with the challenge verses (al-Baqarah:2; Yunus:88; Hud:13; Isra:; Tur:.. –44), and almost all exegetes have discussed the miraculousness of the Quran in their commentary on these verses. In addition to the challenge verses, discussions of miraculousness have also been raised under the following: al-Baqarah:118; al-An'aam:25, .., 77, 109, and 12; al-A'raaf:166, 132, 166, and 203; Yunus:20; al-Ra'd:.., 27, and 88; Taha:133; and al-Munkabut:00. 51. The common feature of these verses is that all of them refer to the demands of the Prophet's opponents that he produce a sign or signs demonstrating the truth of his claim to prophethood.

Research Findings

A careful examination of the aforementioned verses indicates that the authors of early Shiite narrative commentaries, al Qummī, al 'Ayyāshī, and Furāt al Kūfī, did not essentially present any discussion about the miraculousness of the Quran, the Quranic challenge, or its divine nature. Instead, they either interpreted terms such as rayb (doubt), shuhadā' (witnesses), and zahīr (supporter/helper), or focused on their esoteric and inner meanings. For example, they interpreted .āyāt. (lit. sign) as referring to the Imams, whose rank and status were denied by wrongdoers, or regarded them as signs of the end times, such as the emergence of the .ajjāl and the descent of Jesus, son of Mary. Although the content of some of these verses concerns requests made by certain individuals asking the Prophet to produce a sign as proof of the truth of his prophethood, these exegetes did not discuss the demands of the opponents from the Prophet for a sign from God or the Quranic challenge and they interpreted the doubt and objection mentioned in these verses as relating to whether the command concerning the guardianship (wilāyah) of Ali (AS) was divine or human in origin. Accordingly, they report that the objectors said to Muhammad (PBUH): "Is the succession and caliphate of Ali something from yourself, or do you say it on behalf of God." God then responded to them: "If you doubt the divine origin of this statement, then bring forth a man like him from God, if you are truthful."

examination of later Shiite narrative commentaries, al Ṣāfi, al Burhān, and Nūr al Thaḳalayn, shows that the compilers of these works, with a shift in approach, discussed the miraculousness of the Quran extensively under numerous verses, including the challenge verses. A noteworthy point is that in some narrations in which these later exegetes, drawing on sources such as the commentary attributed to Imam al Askari (AS), al Ihtijāj of Ṭabarsi, and al . harā'ij wa al Jarā'iḥ of Qutb al Rawandi, speak about the miraculousness of the Quran, the term mu'jizah (miracle) and its derivatives appear explicitly; narrations similar to which are not found in early Shiite narration sources. Among the later exegetes, only Fayz Kashani discussed the aspects of the Quran's miraculousness in his own words, such as its excellent composition, eloquence, and foretelling of the unseen. However, in a narration cited by all three later exegetes, Fayz, Huwayzi, and Bahrani, with reference to al Kāfi, 'Uyūn, and 'Ilal al-Sharā'i' regarding the correspondence between the miracles of prophets and their respective eras, there is an implicit reference to the literary and rhetorical dimension of the Quran's miraculousness.

Although the authors of these commentaries differ in various aspects in their treatment of the Quran's miraculousness, a significant distinction in this regard can be observed when considering the factor of historical context in the approach of the authors of later narrative exegeses compared to the earlier ones. Attention to the formative roots of the theory of the Quran's miraculousness and careful consideration of the historical periods of Shiite theological thought can greatly assist in understanding the reasons behind the differing approaches of Shiite narrative exegeses to the issue of the Quran's miraculousness. Given the period in which they lived, the authors of early Shiite narrative exegeses did not perceive a strong necessity to address the issue of the Quran's miraculousness and its various aspects, and it did not become a central concern in their exegetical and theological discussions. Their main focus was devoted to discussing the issue of Imamate and the guardianship and related matters, clear indications of which can be seen throughout their exegeses. Although at the time these exegeses were produced, the theory of the Quran's miraculousness was still in its early stages, from the fifth century onward it developed into a widespread and well established idea among Muslim scholars. It was in this same century that Shiite theology, through the efforts of leading scholars of the Baghdad school such as Shaykh al Mufid, Sayyid al Murtada, and Shaykh al Tusi, assumed a systematic and comprehensive form, a process that continued in later centuries, particularly through the efforts of figures such as . hwaja Nasir al Din al Tusi; a comprehensive system in which the miraculousness of the Quran was one of the addressed topics. These contextual developments led to the issue of the Quran's miraculousness becoming a firmly established concept in the minds of Muslim and Shiite scholars, including the authors of later Shiite narrative exegeses, and prompted them to present their views on this matter.

Conclusion

A comparison of well-known early and later Shiite narrative exegeses on the issue of the Quran's miraculousness indicates a difference in the approach of the authors of later exegeses compared to the earlier ones. The primary attention of the authors of early Shiite narrative exegeses, in various contexts, including in their discussions of the challenge verses, was directed toward the allegorical and esoteric dimensions of these verses, the common element of which was considering the guardianship of Ali (AS) as divine. These exegetes did not speak in their exegeses about the miraculousness of the Quran or the inability of people to bring something rival to it. However, in contrast, the authors of later Shiite narrative commentaries discussed the miraculousness of the Quran under the aforementioned verses in considerable detail, either through narrations or through their own expressions and wording. Attention to the formative roots of the theory of the Quran's miraculousness and careful consideration of the development and evolution of Shiite theological discussions, as influential contextual factors, helps to better understand this distinction in approach.

References

- Ayyashi, M. (1000) *Kitab al-tafsir*. (H. Rasuli Mahallati, .d.). Chapkhane-yi Ilmiyyah. [In Arabic].
- Bahrani, H. (1555). *Al-Burhan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasa-yi Bethat [In Arabic].
- Barashar, M. (2020). *Qur'an va nukhustin advar-i tafsiri-yi Shi'a-yi Imamiyyah*. (N. Nilsaz P. Askari, Trans.). Hekmat [In Persian].
- Fayz Kashani, M. (1...) *Tafsir al-safi*. (H. Alami, .d.). Maktabat al-Sadr. [In Arabic].
- Forat Kofi, . . (1999) *Tafsir Forat Kofi*. Sazman-i Chap va Intesharat-i Vizarat-i Irshad. [In Arabic].
- Huwaizi, A. A. (1444) *Nur al-thaqalayn*. (H. Rasuli Mahallati, .d.). Ismailian. [In Arabic].
- Jibraili, M. S. (2010). *Sayr-i tatawwur-i kalam-i Shi'a*. Institute of Islamic Culture and Thought [In Persian].
- Karimi-Nia, M. (2313). The origins and early development of the theory of i'ja. *al-Qur'an. Quranic Sciences and Tradition*, 46(1), 113-1... doi: www.doi.org.1/22/JQST.2.1.1.4 [In Persian].
- Qommi, A. (1444) *Tafsir al-Qommi*. (T. Musavi Jazairi, .d.). Maktab al-Kitab [In Arabic].
- Modarresi Tabatabai, H. (2515). *Maktab dar farayand-i ta'mil*. (H. Izadpanah, Trans.). Kavir Publications [In Persian].

مطالعه تطبیقی تفاسیر روایی متقدم و متأخر شیعه در بحث اعجاز قرآن در پرتو تحلیل شرایط زمینه‌ای *

نصرت نیل ساز^۱ ID، فروغ پارسا^۲ ID و مهدی پیچان^۳ ID

۱. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: nilsaz@modares.ac.ir
۲. دانشیار، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران. رایانامه: f.parsa@ihcs.ac.ir
۳. دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: mehdi_pichan@modares.ac.ir

چکیده

قول رایج آن است که تفاسیر روایی شیعه، به‌ویژه آثار متقدم، در برابر تفاسیر اجتهادی، به‌طور عمده به نقل روایات بسنده کرده و کمتر به تحلیل مستقل پرداخته‌اند. نمونه روشن این رویکرد در آیات تحدی مشهود است که به‌جای تبیین اعجاز قرآن، در چارچوب ولایت امام علی (ع) تفسیر شده‌اند. در مقابل، بررسی دقیق نشان می‌دهد که در تفاسیر روایی متأخر، ضمن استمرار همان روایت‌ها، تصریح به اعجاز قرآن و بحث از ناتوانی مخالفان در هم‌آوردی با آن افزایش یافته و گاه ابعاد اعجاز توضیح شده است. غفلت مطالعه‌های پیشین از این تحول، ضرورت بازنگری مبتنی بر استقصای شواهد و تحلیل محتوای آنها را برجسته می‌کند. بر همین اساس، این نوشتار در پی آن است که روشن سازد رویکرد تفاسیر روایی متقدم و متأخر شیعه در باب اعجاز قرآن چه تفاوت‌هایی دارد و این تفاوت‌ها با چه زمینه‌های تاریخی و کلامی توضیح پذیرند. برای پاسخ به این پرسش‌ها، پژوهش حاضر با رویکرد تطبیقی-انتقادی سامان یافته است. در این چارچوب، مفهوم «زمینه» در هرمنوتیک مؤلف‌محور به‌کار گرفته شده تا نشان داده شود که خوانش‌های مختلف چگونه با شرایط تاریخی و فکری زمانه خود پیوند خورده‌اند. داده‌ها از تفاسیر روایی شاخص گردآوری و تحلیل محتوایی شده‌اند؛ سپس نتایج میان دو دوره مقایسه شده تا مسیر تحول از قرائت‌های ولایت‌محور به تصریح‌های اعجاز‌محور و نسبت آن با دگرگونی‌های کلامی مستند گردد. یافته‌ها نشان می‌دهد که تحول از رویکرد ولایت‌محور به اعجاز‌محور با شکل‌گیری نظریه اعجاز قرآن و دگرگونی مباحث کلامی پس از مکتب عقل‌گرایانه بغداد هم‌پوشانی دارد.

کلیدواژگان: تفاسیر روایی شیعه، اعجاز قرآن، نقش زمینه، نقش مؤلف، آیات تحدی

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵ | بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۱۶ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۴ | انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

استاد: نیل ساز، نصرت؛ پارسا، فروغ؛ و پیچان، مهدی. (۱۴۰۴). مطالعه تطبیقی تفاسیر روایی متقدم و متأخر شیعه در بحث اعجاز قرآن در پرتو تحلیل شرایط زمینه‌ای، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۱(۲)، ۲۵-۴۶.

<https://doi.org/10.22091/PTT.2024.9750.2265>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

گردآوری و تدوین روایات تفسیری از دیرینه‌ترین تلاش‌های عالمان شیعه و سنی در تاریخ تفسیر بوده است که به دلایل گوناگون در سده‌های بعد و حتی در دوران معاصر استمرار یافته است. مؤلفان این آثار گاه فقط به ذکر روایات بسنده کرده‌اند و گاه آراء و دیدگاه‌های خود را نیز آورده‌اند. به پندار برخی از نویسندگان معاصر، مؤلفان تفاسیر روایی بدون هیچ تلاش عقلی و اجتهادی تنها به گردآوری روایات تفسیری پرداخته‌اند. ایشان تفسیر روایی را یا به گونه‌ای مستقل و یا ذیل تفسیر نقلی یا مأثور در مقابل با تفسیر اجتهادی قرار داده‌اند (ن.ک: معرفت، ۱۳۹۴، ج ۲، ص ۲۲۵؛ عمید زنجانی، ۱۳۷۳، ص ۱۹۲؛ ایازی، ۱۳۷۳، ص ۱۱؛ بابایی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۲۶۹).

شواهد اما نشان می‌دهد که حتی مؤلفان تفاسیر روایی صرف با تأثیرپذیری از شرایط زمینه‌ای، دست کم در دو مقوله گزینش و چینش روایات اجتهاد کرده‌اند. تطبیق این تفاسیر با یکدیگر و توجه به تمایز آن‌ها در موارد گوناگون به خوبی نمایانگر این ادعاست. از جمله موارد این تمایز، تفاوت رویکرد این مؤلفان در تفسیر آیاتی است که به نحوی با اعجاز قرآن پیوند دارد. اعجاز در لغت از ریشه «عجز» و به معنای درماندگی، ناتوانی و نیز انتهای هر چیز است (ابن فارس، ۱۳۹۹، ج ۴، ص ۲۳۲) و در اصطلاح، امری خارق عادت و همراه با تحدی است که پیامبران الهی به منظور اثبات ادعای رسالت خویش انجام می‌دهند (ن.ک: سیوطی، ۱۳۹۴، ج ۴، ص ۳؛ خونی، ۱۴۰۸، ص ۳۳).

در این مقاله با تطبیق تفاسیر روایی مشهور متقدم و متأخر شیعی یعنی تفسیر قمی، تفسیر عیاشی، تفسیر فرات کوفی؛ هر سه متعلق به اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم، البرهان بحرانی (۱۰۵۰-۱۱۰۷)، نورالثقلین حویزی (م ۱۱۱۲) و الصافی فیض کاشانی (۱۰۰۷-۱۰۹۱)، ابتدا به این پرسش پاسخ داده می‌شود: رویکرد مؤلفان تفاسیر روایی شیعه در تفسیر آیاتی که به نحوی با مسئله اعجاز ارتباط دارد، چه تفاوت‌هایی دارد؟ آنگاه با بهره‌گیری از مفهوم «زمینه» در دیدگاه‌های هرمنوتیک مؤلف‌محور به این پرسش پرداخته می‌شود: چه علل و عواملی بر تفاوت عملکرد این مؤلفان اثرگذار بوده است؟

پیشینه تحقیق

مسئله اعجاز قرآن به سبب پیوند ابعاد مختلف آن با مباحث علم کلام و علوم قرآن همواره مورد توجه پژوهشگران بوده و تألیف‌ها و تحقیق‌های فراوانی در این حوزه صورت گرفته است. در این میان برخی از نوشته‌ها به روند سیر تاریخی اندیشه اعجاز و خاستگاه‌های نظریه‌های گوناگون در خصوص وجوه مختلف آن اشاره داشته‌اند. برخی از این نگاشته‌ها به ترتیب تاریخ نشر عبارتند از: فکرة اعجاز القرآن من البعثة الى عصرنا الحاضر (نُعیم حمصی، ۱۴۰۰، ق)، «سیر تاریخی اندیشه اعجاز قرآن» (علی آقایی، ۱۳۸۷)، «درآمدی بر سیر تطور اندیشه‌ی

اعجاز قرآن» (عیسی بلاطه و مهرداد عباسی، ۱۳۸۷)، سیر تاریخی اعجاز قرآن (حسین سیدی، ۱۳۹۲)، «ریشه‌های تکوین نظریه اعجاز قرآن و تبیین وجوه آن» (مرتضی کریمی‌نیا، ۱۳۹۲)، «زمینه‌های تاریخی و علمی گرایش شریف مرتضی به نظریه صرفه» به کوشش امیر احمدنژاد و عاطفه محمدزاده (۱۳۹۶)، «بررسی خاستگاه نظریه صرفه و آثار آن در مبانی معتزله و شیعه» (محمدهادی قندهاری و زهرا پنبه‌پز، ۱۳۹۶)، رویکردی نو به اعجاز قرآن کریم (محمد کاظم شاکر، ۱۳۹۹)، «نظریه صرفه نظام و الگوواره‌های حاکم بر آن» (محمدعلی انصاری، مرتضی عرب و عباس حیدری، ۱۳۹۹) و «پارادایم حاکم بر اندیشه اشعری در مقوله اعجاز» (همو، ۱۴۰۱). در هیچ یک از این تحقیق‌ها به مسئله اعجاز قرآن از منظر مؤلفان تفاسیر روایی شیعه از اساس توجهی نشده و بالطبع درخصوص تفاوت مواجهه مؤلفان این تفاسیر با این مقوله که به مثابه نمونه‌ای از موارد اجتهادورزی آن‌ها در مواجهه با موضوع‌ها و مباحث مختلف است نگریسته نشده، بنابراین تحقیق پیش‌رو دارای نگاهی نو به این مسئله می‌باشد.

روش تحقیق

در این پژوهش برای گردآوری داده‌ها، ابتدا همه مطالبی که در تفاسیر مذکور ذیل آیات در ارتباط با درخواست دلیلی بر الهی بودن ادعای نبوت پیامبر آورده شده با استفاده از تفسیر روایی اهل بیت (ع) اثر علیرضا برازش بررسی شد. سپس برای اطمینان از اینکه هیچ داده‌ای از قلم نیفتاده باشد، کلیدواژگان متعدد مرتبط با موضوع اعجاز قرآن در تفاسیر شش‌گانه با استفاده از نرم‌افزارهای جامع الاحادیث و جامع التفاسیر، جستجو شد. لازم به ذکر است که در این میان، تنها مؤلف تفسیر قمی و فیض کاشانی غیر از ذکر روایت در برخی موارد دیدگاه‌های خود را هم آورده‌اند.

چارچوب نظری تحقیق

سخن گفتن درباره چگونگی تأثیرپذیری مؤلفان تفاسیر روایی شیعی از شرایط زمینه‌ای و به دنبال آن اجتهادورزی آنان در تألیف تفاسیرشان، مبتنی بر توجه به «نقش مؤلف» و «نقش زمینه» در فهم متن -در اینجا تفاسیر روایی شیعه- است. این دو مقوله از برجسته‌ترین مسائل در مباحث هرمنوتیکی و نظریه‌های تفسیر متنی است که به‌طور جدی از قرن نوزدهم میلادی به وجود آمد. شلایر ماکر و دیلتای از سرآمدان دیدگاه‌های هرمنوتیکی یاد شده هستند. در این دیدگاه برای فهم متن باید بین فهم‌کننده متن و مؤلف، نوعی هم‌زمانی برقرار گردد و فهم‌کننده متن باید با عنصر همدلی خود را هم‌عصر مؤلف کند، نه آنکه مؤلف را هم‌عصر خود سازد. بر این اساس، مطلوب اصلی هرمنوتیک شناخت زندگی و حیات متبلور شده در متن تلقی می‌شود و فهم‌کننده متن باید با بررسی مدارک و داده‌های تاریخی، جهان هم‌عصر مؤلف و دنیای ذهنی او را در خود بازسازی کند (ن.ک: شلایر ماکر، ۱۴۰۲، ص ۷۴؛ دیلتای، ۱۳۹۱، صص ۲۰۵-۲۷۰؛ پالمر، ۱۳۷۷، صص ۱۲۷-۱۳۱).

در هرمنوتیک مؤلف‌محور به منظور آگاهی از قصد مؤلف، توجه خواننده متن به مفهوم «زمینه» ضروری دانسته می‌شود. منظور از «زمینه» مجموعه‌ای پیچیده و غیر متمایز از عوامل است که افزون بر کلمات متن، جنبه‌های اجتماعی، روان‌شناختی، تاریخی، محیط اجتماعی و فرهنگی صدور متن را نیز در برمی‌گیرد. این دامنه حتی به قواعد و قراردادهایی که مؤلف به کار بسته، ارتباط او با مخاطبانش، نوع لغاتی که استفاده می‌کند و بسیاری امور دیگر نیز قابل گسترش است. به سخن دیگر، تمام آنچه در اختیار و معرض خواننده است و می‌تواند به او برای نزدیک شدن به معنای متعین متن کمک نماید داخل در قلمرو «زمینه» است (هرش، ۱۳۹۵، ص ۱۲۰ و ۱۲۳؛ نیز ن.ک: بتی، ۱۴۰۱، صص ۳۷-۴۲؛ اسکینر، ۱۳۹۳، ص ۱۳۹، ۱۷۵ و ۱۷۶).

۱. رویکرد مفسران متقدم شیعی به آیات ناظر به اعجاز قرآن

اندیشه اعجاز قرآن با آیات تحدی (بقره: ۲۳؛ یونس: ۳۸؛ هود: ۱۳؛ اسراء: ۸۸؛ طور: ۳۳-۳۴) پیوندی ناگسستنی دارد و به‌طور تقریبی همه مفسران ذیل آیات تحدی به اعجاز قرآن پرداخته‌اند. تحدی در اصل به معنای سوق است و تحدی کردن با کسی یعنی مسابقه و منازعه برای پیروزی و سوق دادن طرف مقابل به سوی عقیده خود (ابن‌فارس، ۱۳۹۹ ق، ج ۲، ص ۲۷). تحدی به قرآن به معنای هم‌آوردی برای آوردن مثل قرآن با هدف سوق دادن مخاطب به پذیرش الهی بودن قرآن است (خطابی، ۱۹۷۶ م، ص ۲۳ و ۲۴؛ سید مرتضی، ۱۴۲۴ ق، ص ۳۹). افزون بر آیات تحدی، بحث اعجاز ذیل آیات بقره: ۱۱۸؛ انعام: ۲۵، ۳۵، ۳۷، ۱۰۹ و ۱۲۴؛ اعراف: ۱۰۶، ۱۳۲، ۱۴۶ و ۲۰۳؛ یونس: ۲۰؛ رعد: ۷، ۲۷ و ۳۸؛ طه: ۱۳۳ و عنکبوت ۵۰ و ۵۱ نیز مطرح شده است. وجه اشتراک این آیات آن است که در تمامی آن‌ها از درخواست‌های مخالفان پیامبر از آن حضرت برای آوردن نشانه یا نشانه‌هایی (آیه/آیات) دال بر صدق دعوی نبوت وی سخن گفته شده است.

آیه ۲۳ سوره بقره

هیچ‌یک از مفسران متقدم ذیل این آیه روایتی نیاورده‌اند فقط در تفسیر قمی^۱ (۱۴۰۴ ق) معنای «ریب» و مراد از «شهادا» بیان شده است (ج ۱، ص ۳۴).

آیه ۳۸ سوره یونس

در تفسیر قمی (۱۴۰۴ ق) ذیل آیه ۳۸ یونس درباره تحدی به آوردن یک سوره، سخنی نیامده اما گفته شده «بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ» در آیه بعد درباره تکذیب رجعت نازل شده است (ج ۱، ص ۳۱۲).

۱. شایان بیان است که در صحت انتساب تفسیر قمی به علی بن ابراهیم قمی تردید جدی وجود دارد. تفسیر موجود نه دربردارنده تمام تفسیر علی بن ابراهیم است و نه تمام گفته‌های آن وی است بلکه کتابی است از مؤلفی دیگر که بیش از همه از تفسیر علی بن ابراهیم بهره گرفته است. طبق تحقیق‌ها صورت گرفته تا حال حاضر نمی‌توان اظهار نظر دقیقی درباره مؤلف تفسیر قمی بیان داشت. تنها، احتمال‌هایی درباره اینکه شاگرد او عباس بن محمد بن قاسم (طهرانی، ۱۴۰۸ ق، ج ۴، ص ۳۰۳) و یا شخص دیگری با نام علی بن حاتم قزوینی مؤلف آن هستند (شیری، ۱۳۸۲، ج ۷، ص ۷۰۲) مطرح شده است.

عیاشی (۱۳۸۰ ق) هم روایتی درباره تحدی قرآن نیاورده اما چهار روایت ذیل عبارت یادشده آورده است. در دو روایت یکی از امام باقر (ع) و دیگری از امام صادق (ع) این آیه درباره امور بزرگی دانسته شده که زمان آن هنوز فرا نرسیده است. با این تفاوت که در روایت منقول از امام باقر (ع) رجعت به عنوان نمونه‌ای از این امور عظیم یاد شده است. در دو روایت که با دو سند متفاوت از امام صادق (ع) نقل شده عبارت مذکور در کنار آیه ۱۶۹ اعراف ذکر شده و در یک روایت مراد از این دو آیه «بر حذر داشتن مردم از سخن گفتن بدون علم» و در روایت دیگر افزون بر این «نهی از رد کردن چیزی بدون علم» دانسته شده است (ج ۲، ص ۱۲۲). فرات کوفی ذیل این آیه روایتی نیاورده است.

آیه ۱۳ سوره هود

در آیه ۱۲ هود آمده است که برخی گفته‌اند چرا گنجی بر پیامبر نازل نمی‌شود یا فرشته‌ای همراه او نیست و در آیه بعد به آوردن ده سوره تحدی شده است. مؤلف تفسیر قمی (۱۴۰۴ ق) روایتی را از علی بن ابراهیم با سند کامل «حدثني أبي عن النضر بن سويد عن يحيى الحلبي عن ابن مسكان عن عمارة بن سويد» از امام صادق (ع) در شأن نزول این آیه آورده است که پیامبر فرمود: «يا علي اني سألت الله الليلة بان يجعلك وزيري ففعل وسألته ان يجعلك وصيي ففعل وسألته ان يجعلك خليفتي في أمتي ففعل». آنگاه یکی از منافقان گفت چرا از خدا گنج یا همراهی ملکی را درخواست نکرد؟ در همین سیاق آیه ۱۳ درباره انکار الهی بودن ولایت امام علی (ع) از سوی منافقان دانسته شده است (ج ۱، ص ۳۲۴).^۱

عیاشی (۱۳۸۰ ق) در این بخش دو روایت آورده است. نخست روایتی خلاصه که جابر بن ارقم از برادرش زید نقل می‌کند که امر ولایت امام علی (ع) را جبرئیل در شب عرفه نازل کرد و سینه پیامبر (ص) از بیم تکذیب اهل افک و نفاق تنگ شد، پس آیه ۱۲ هود نازل شد. صورت مفصل این روایت را عیاشی ذیل آیه ۷۴ توبه به عنوان شأن نزول آورده است. در این روایت طولانی به آیه ۱۲ هود و آیه ۶۷ مانده موسوم به آیه تبلیغ هم

۱. یکی از اساسی‌ترین ایرادهای وارد بر روایات تفسیری شیعه، مخالفت مضمون این روایات با ضوابط و معیارهای حاکم بر حوزه تفسیر است. این اشکال خواننده را یا به انکار روایات مزبور می‌کشاند و یا از روی عبودیت به قبول تفسیری غیر ضابطه‌مند سوق می‌دهد؛ حال آنکه تفکیک دقیق میان حوزه‌های مختلف زبانی آیات از قبیل تفسیری یا تأویلی و ظاهری یا باطنی و نیز توجه به جایگاه اهل بیت (ع) به مثابه تعلیم‌دهندگان روش تفسیر و تأویل، امکان تحصیل معیارهای ضابطه‌مندی این روایات را ممکن می‌سازد. برخی از محققان با هدف دستیابی به الگوهای به‌کار رفته در خوانش تأویلی اهل بیت (ع) معیارهایی را برای ضابطه‌مندی چند معنایی این روایات ارائه کرده‌اند: تحلیل لوازم معنا، تبیین مصادیق، تشکیکی دانستن مفاهیم قرآنی، اصل وساطت و مظهریت، الغای خصوصیت و تنقیح مناط عقلی و تطابق میان سه کتاب تکوین، تدوین و نفس (روحی و پیچان، ۱۴۰۱، صص ۱۶۹-۱۹۰). در خصوص نسبت آیات ناظر به اعجاز قرآن با روایات تفسیری شیعه نیز می‌توان گفت که وجه شباهت قرآن کریم و ولایت امام علی (ع) آن است که الهی بودن هر دو به شدت از سمت مخالفان پیامبر اسلام مورد انکار و طعنه قرار گرفته بود تا جایی که در موقعیت‌های مختلف به رسول خدا (ص) این اشکال گرفته می‌شد که آیا آیات قرآن را از جانب خدا آورده‌ای یا از خود ساخته و پرداخته‌ای؟ هم‌چنان‌که درباره امر ولایت امام علی (ع) به رسول خدا (ص) این اتهام زده می‌شد که آیا این امر، امری است الهی یا اینکه از سوی خود آن را بیان می‌داری؟

اشاره شده است. دوم همان روایت که صاحب تفسیر قمی آورده و از همان نصر بن سوید با تفاوت‌های اندکی در متن از جمله اینکه درخواست پیامبر (ص) در تحریر عیاشی چنین آمده است: «انی سألت ربي ان يوالي بيني وبينك ففعل وسألت ربي ان يوالي بيني وبينك ففعل وسألت ربي ان يجعلك وصيي ففعل». در تحریر عیاشی آمده که دو مرد از قریش سخنی گفتند که پس از آن ده آیه ۱۲ تا ۲۴ سوره هود نازل شد. سخن این دو مرد قریشی همان است که در تحریر تفسیر قمی به نقل از یکی از منافقان آمد. در همین سیاق تمام این ده آیه در ارتباط با ولایت امام علی (ع) و با تأکید بر این که امری الهی بوده تفسیر شده است (ج ۲، ص ۱۴۱ و ۱۴۲). فرات کوفی (۱۴۱۰ ق) نیز با سندی متفاوت که به امام باقر (ع) می‌رسد نقلی مشابه روایت قمی و روایت دوم عیاشی با تفاوت‌های اندک آورده است. از جمله این تفاوت‌ها آن است که دعای پیامبر (ص) در تحریر فرات چنین است: «سألت ربي مواخاة علي وموازرتة وإخلاص قلبه ونصيحتة فأعطاني» و در ادامه هم واکنش منافقان و سخنان آن‌ها آمده است اما در تحریر فرات تفسیر سایر آیات نیامده است (ص ۱۸۷).

مقایسه سه تفسیر روایی کهن شیعی نشان داد که ذیل آیه ۱۳ هود و آیات پیرامون آن سخنی از تحدی به قرآن و ایراد بهانه‌جویان درباره نسبت دادن قرآن به پیامبر (ص) و بشری دانستن آن به میان نیامده است. وجه مشترک هر سه تفسیر آوردن روایت‌هایی در تطبیق دادن این آیات با واقعه غدیر و ابلاغ امر ولایت امام علی (ع) و انکار الهی بودن آن توسط منافقان است.

آیه ۸۸ سوره اسراء

در دو تفسیر عیاشی و فرات کوفی ذیل این آیه روایتی نیامده است. در تفسیر قمی (۱۴۰۴ ق) تنها «ظهير» به معین معنا شده اما از تحدی قرآن سخنی به میان نیامده است. آیات ۹۰ تا ۹۳ در ادامه حکایت شروط کافران برای ایمان آوردن است. در تفسیر یاد شده بدون ذکر سند به نقل از ام سلمه از پیامبر (ص) آمده که این عبدالله بن ابی‌امیه برادر ام سلمه بود که به پیامبر (ص) گفته بود ایمان نمی‌آوریم مگر آن که چشمه‌ای جاری سازی یا باغ‌های خرما و انگور داشته باشی یا آسمان را بر سرمان فرود آوری یا خانه‌ای از طلا داشته باشی و یا به آسمان بروی و کتابی بیاوری تا بخوانیم (ج ۲، ص ۲۷).

آیات ۳۳-۳۴ سوره طور

در دو تفسیر عیاشی و فرات کوفی ذیل این دو آیه روایتی نیامده است اما مؤلف تفسیر قمی (۱۴۰۴ ق) با تأکید بر وقوع التفات، این دو آیه را خطاب به اصحاب پیامبر دانسته و تفسیری شرح و مزجی ارائه کرده است: «ثم عطف على أصحاب رسول الله ص فقال: أم يقولون يا محمد تقوله يعني أمير المؤمنين ع بل لا يؤمنون انه لم يتقوله ولم يقمه برأيه ثم قال: فليأتوا بحديث مثله اي برجل مثله من عند الله إن كانوا صادقين» (ج ۲، ص ۳۳۳).

سایر آیات افزون بر آیات تحدی

دقت در سایر آیاتی که به‌طور معمول مفسران ذیل آن در باب اعجاز قرآن سخن رانده‌اند و در بالا بدان اشاره شد، حاکی از آن است که مؤلفان تفاسیر روایی متقدم شیعی یا از اساس مطلبی ذیل این آیات نیاورده‌اند و یا به جنبه‌های تأویلی و بطنی آن‌ها نظر داشته‌اند مانند آنکه «آیات» را ائمه (ع) دانسته‌اند که مقام و مرتبت آنان توسط ستمکاران انکار شده یا آن‌ها را نشانه‌های آخرالزمان مانند خروج دجال و نزول عیسی بن مریم برشمرده‌اند (قمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۹۸ و ۳۶۰، ج ۲، ص ۱۵۱؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۷۶، ج ۲، ص ۲۳ و ۲۰۳؛ فرات کوفی، ۱۴۱۰، ص ۲۰۶ و ۲۹۷).

۲. رویکرد مفسران متأخر شیعی به آیات ناظر به اعجاز قرآن

دقت در تفاسیر روایی متأخر شیعی نشان‌دهنده‌ی این حقیقت است که صاحبان این تفاسیر با یک تغییر رویکرد، به گونه‌ای مبسوط ذیل آیات متعددی از جمله آیات تحدی، در خصوص اعجاز قرآن سخن گفته‌اند.

آیه ۲۳ سوره بقره

فیض کاشانی (۱۴۱۵ ق) آیه ۲۳ بقره را خطاب به مشرکان دانسته که پس از نشانه‌های آشکاری که در مکه از پیامبر (ص) ظاهر شد مانند ابری که بر سرش سایه می‌افکند و جماداتی که بر او سلام می‌کردند اکنون به هم‌آوردی با قرآن فراخوانده شده‌اند. وی درباره مرجع ضمیر «مثله» دو نظر معروف را آورده است. نخست اینکه مرجع ضمیر پیامبر است یعنی اگر می‌توانید شخصی مانند محمد (ص) که خواندن و نوشتن نمی‌داند را بیاورید تا مانند این کلام را بیاورد. بدانید که شما نمی‌توانید چنین بکنید درحالی‌که حدود چهل سال است که او را می‌شناسید و از امی بودن او آگاهید و اینکه با عالمی ارتباط نداشته و اکنون به او علم اولین و آخرین داده شده است. نظر دوم آنکه مرجع ضمیر قرآن است یعنی مثل این قرآن را در بلاغت و نظم بیاورید. آنگاه در ادامه مضمون روایتی را از امام کاظم (ع) ^۱ از کتاب کافی با تصریح به نقل به معنا چنین آورده است: «در زمان موسی (ع)، سحر و در دوران عیسی (ع)، علم طب و زنده کردن مردگان رایج بوده و خداوند با آوردن امثال این‌ها، پیامبرانش را بر مردم برتری و چیرگی داد. در عصر پیامبر اسلام نیز چون اهل سخن و خطابه غلبه داشتند، خداوند پیامبرش را به واسطه مواعظ و احکام بر ایشان برتری داد».

فیض مراد از «شهادا» در این آیه را بت‌های مشرکان، شیاطین یهود و نصاری و هم‌نشینان ملحد منافقان که دشمنان اهل بیت‌اند، برمی‌شمارد که می‌پنداشتند قرآن برساخته پیامبر (ص) است و نه نازل شده از سوی خدا (ج ۱، ص ۱۰۲ و ۱۰۳). اگرچه فیض در اینجا اشاره‌ای به تفسیر منسوب به امام حسن عسکری

۱. در سند روایت کافی کتبه «ابی الحسن» به‌صورت مطلق آمده که فیض مقصود از آن را امام کاظم (ع) دانسته است. این درحالی است که در سند روایتی شبیه به مضمون همین روایت که در کتاب عیون و نیز علل الشرایع آمده «ابی الحسن الرضا (ع)» آمده است.

(ع)^۱ نکرده است اما مقایسه این دو اثر نشان می‌دهد که آنچه وی آورده، جز نظر دوم درباره مرجع ضمیر در «مثله»، تلخیصی از آن تفسیر است. با این تفاوت که در تفسیر مذکور انکار از جانب خدا بودن برتری علی (ع) بر همه امت و سپردن زمامداری به دست ایشان هم در کنار انکار الهی بودن قرآن آمده است.

بحرانی (۱۳۷۴) به‌طور یکسان همه مطالب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) را بدون ارجاع به این اثر آورده است. با این تفاوت که در نسخه موجود تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) آمده «قال الامام (ع)» و در البرهان آمده «قال العالم». در این روایت چنین آمده: «خداوند برای کافران و دشمنان منافق پیامبر (ص) که در برابر سخنان ایشان درباره برادرش علی (ع) مقاومت می‌کردند و کسانی که می‌گفتند آنچه محمد (ص) از معجزه‌ها آورده به اضافه سخنانی که درباره علی (ع) در مکه و مدینه گفته از جانب خدا نیست، این آیه را نازل فرمود» (ج ۱، ص ۱۵۳-۱۵۷). حویزی (۱۴۱۵ ق) هم با ارجاع به کافی از جابر نقل کرده که آیه در شأن علی (ع) نازل شده است؛ سپس با ارجاع به عیون با سند کامل روایت گفتگوی ابن‌سکیت با امام رضا (ع) درباره تناسب نشانه‌های ارائه شده از جانب انبیاء با علوم و فنون رایج زمانه‌شان را آورده است. این همان روایتی است که فیض مضمون آن را از کافی آورده بود (ج ۱، ص ۴۳).

آیه ۳۸ سوره یونس

فیض کاشانی (۱۴۱۵ ق) ذیل آیه ۳۸ یونس، تحدی به آوردن مثل قرآن را همانندطلبی در بلاغت و حسن نظم دانسته و با بیان اینکه تکذیب در آیه بعد «بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ» در خصوص قرآن است، بر معجزه بودن قرآن از دو جهت یکی در نظم و دیگر در اخبار از غیب و صدق آن تأکید کرده است. وی سپس آنچه قمی و عیاشی ذیل این آیه آورده‌اند را با ارجاع به تفاسیرشان می‌آورد. فقط روایتی که درباره «بر حذر داشتن مردم از سخن گفتن بدون علم» و «نهی از رد کردن چیزی بدون علم» است را علاوه بر تفسیر عیاشی به کافی و مجمع البیان هم ارجاع داده است (ج ۲، ص ۴۰۳). بحرانی (۱۳۷۴) آیه ۳۸ را تفسیر نکرده اما تکذیب در آیه بعد را با ارجاع به تفسیر عیاشی، قمی و بصائر الدرجات صفار قمی (م ۲۹۰)، درباره رجعت و امور بزرگ دیگری از این قسم دانسته و سایر روایات تفسیر عیاشی را هم با استناد به وی و کافی کلینی آورده است (ج ۳،

۱. کاظم استادی (۱۴۰۱) در تحقیق ارزشمند خود با عنوان «تجزیه و تحلیل اسناد تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)»، با تحقیق و تفحص در نسخ خطی تفسیر عسکری و منابع حدیثی امامیه از قبیل آثار شیخ صدوق هم‌چون عیون اخبار الرضا (ع)، معانی الاخبار، آمالی، توحید، خصال و آثار دیگری مانند رجال ابن‌غضائری، معالم العلماء ابن شهر آشوب و احتجاج طبرسی، پس از تجزیه و تحلیل اسناد این تفسیر نشان داده که نام «حسن بن علی» در تفسیر عسکری و روایات منقول از آن، در گذر ایام و در مراحل گوناگون نسخه‌برداری دچار تغییراتی شده است؛ به‌گونه‌ای که به تدریج از یک شخصیت مذهبی تاریخی زیدی مذهب به یک شخصیت امامی مذهب بدل شده است. در حقیقت، حسن بن علی در اسناد تفسیر عسکری، «ناصر کبیر أطروش» یا همان «حسن بن علی ناصری» (م ۳۰۴) سومین حاکم علوی طبرستان است که گاهی او را به مناسبت لقب پدرش با عنوان «العسکری» یاد کرده‌اند و به سبب شباهت اسم او با اسم امام حسن عسکری (ع) انتساب این تفسیر اشتباه گرفته شده است (ص ۵۷-۱۰۰).

ص ۳۱). حویزی (۱۴۱۵ ق) هم آیه ۳۸ را تفسیر نکرده و تکذیب در آیه بعد را با ارجاع به تفسیر عیاشی و قمی درباره امور عظام مانند رجعت دانسته و بقیه روایات تفسیر عیاشی را هم با استناد به عیاشی و کلینی آورده است (ج ۲، ص ۳۰۴).

آیه ۱۳ سوره هود

فیض کاشانی (۱۴۱۵ ق) ذیل آیه ۱۲ هود از کافی روایتی شبیه به روایت تفسیر قمی و روایت دوم عیاشی ذیل این آیه آورده و اشاره کرده است که نقل مشابه روایت کلینی را قمی و عیاشی هم آورده‌اند. علاوه بر این، روایت نخست عیاشی را هم نقل کرده است. لازم به ذکر است که سند روایت کافی از نام نصر بن سوید تا امام صادق (ع) مانند سند قمی است اما بخش ابتدایی سند در کافی متفاوت است. متن روایت کافی هم شبیه به نقل عیاشی است نه قمی. وی در ادامه تفسیری شرح و مزجی از آیه ۱۳ ارائه کرده و «مثله» در آیه را ناظر به «بیان و حسن نظم» قرآن دانسته است (ج ۲، ص ۴۳۵). بحرانی و حویزی در تفسیر آیه ۱۳ هیچ روایتی نیاورده‌اند اما ذیل آیه ۱۲ بحرانی (۱۳۷۴) تمام روایات عیاشی را با ارجاع به وی آورده است. وی روایت دوم عیاشی را با سندهایی کامل و متفاوت از هم، از کتاب‌های کافی کلینی، تفسیر قمی، أمالی شیخ طوسی و أمالی شیخ مفید آورده است. علاوه بر این، او از أمالی شیخ صدوق روایتی طولانی با سندی کامل از ابن عباس درباره الهی بودن امر ولایت علی (ع) آورده است (ج ۳، ص ۸۵-۸۷). حویزی (۱۴۱۵ ق) هم ذیل آیه ۱۲ ابتدا روایت کافی و سپس روایات عیاشی را آورده است؛ اما روایت دوم عیاشی را نقل نکرده و به شباهت آن با نقل کلینی در کافی اشاره کرده است (ج ۲، ص ۳۴۳-۳۴۴).

آیه ۸۸ سوره اسراء

فیض کاشانی (۱۴۱۵ ق) ذیل آیه ۸۸ اسراء با ارجاع به عیون صدوق، روایتی از امام علی (ع) به این مضمون می‌آورد: «خداوند این قرآن را با حروفی که در میان عرب رایج بود نازل کرد و آن‌ها را خطاب قرار داد که از آوردن همانندش ناتوان هستید حتی اگر همگی از جن و انس یکدیگر را در این امر یاری دهید». لازم به ذکر است در این روایت لفظ اعجاز یا معجزه برای قرآن به کار برده نشده است. در ادامه با ارجاع به خرائج قطب راوندی چنین آورده: «ابن ابی العوجاء به همراه سه نفر دیگر از دهریون (مادی‌گرایان) قصد کردند هرکدام با یک چهارم قرآن معارضه کرده و سال بعد نزدیک مقام ابراهیم در مکه آن‌ها را بیان دارند. هنگامی که زمان موعود فرارسید یکی از ایشان بیان داشت: همانا آیه «يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَيَا سَمَاءُ أَقْلِعِي وَغِيضَ الْمَاءِ» برایم در عدم معارضه کافی بود و دیگری گفت: آیه «فَلَمَّا اسْتَيْسَسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّا» مرا از معارضه ناامید ساخت. در این هنگام امام صادق (ع) با عبور از کنار ایشان آیه ۸۸ اسراء را قرائت کردند».

او ذیل آیات بعد به نقل از احتجاج طبرسی و تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) به درخواست معجزه‌های پیشنهادی از سوی برخی از سران قریش از جمله ولید بن مُغیره، ابوالبختری، ابوجهل، عاص بن وائل و عبدالله بن ابی‌امیه پس از آنکه بر ایشان بواسطه معجزه بودن قرآن حجت تمام شد، اشاره کرده است. در بخش پایانی این روایت از پیامبر (ص) چنین آورده: «شما اموری را درخواست کردید که آوردن آن‌ها همراه با هلاکت شما است؛ درحالی‌که خداوند حجت‌ها و برهان‌هایش را بدون هلاکت بر شما فرستاده تا بندگان را به آن ملزم کند و این بخاطر رحمت خدا بر شما بندگان است. خدای شما مثل طبیعی است که براساس مصلحت بیمارش و نه براساس درخواستش او را مداوا می‌کند. آوردن خدا در برابر دیدگان امری محال است؛ زیرا خدا مانند مخلوق‌هایش رفت و آمد و حرکت ندارد بلکه این‌ها صفت بت‌های ناقص شما است. درخصوص داشتن خانه‌ای از طلا، آیا عزیز مصر به‌صرف داشتن چنین خانه‌ای پیامبر خداست؟ درخواست این امور و ایمان نیاوردنتان بعد از اجابت آن موجب هلاکت شما است و خداوند شما را از این هلاکت نگه‌داشته و براهین و حجت‌هایش را بدون هلاکت بر شما تمام کرده است» (ج ۳، صص ۲۱۶-۲۲۳).

بحرانی (۱۳۷۴) هم ذیل این آیه با ارجاع به تفسیر قمی معنای «ظہیر» را آورده است. او ذیل آیات بعد با ارجاع به تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) همان روایتی را که فیض، خلاصه آورده به‌طور کامل نقل کرده است (ج ۳، ص ۵۸۴-۵۹۳). حویزی (۱۴۱۵ ق) پس از ذکر همه روایاتی که فیض ذیل این آیه آورده است به نقل از عیون تلخیصی از یک روایت را چنین می‌آورد: «وباسنادہ إلى الرضا ع انه ذکر القرآن یوما فعظم الحجة فیہ والآية المعجزة فی نظمہ والحديث طویل أخذنا منه موضع الحاجة» (ج ۳، ص ۲۲۱-۲۲۶). این روایت را بحرانی (۱۳۷۴) در مقدمه البرهان ذیل باب ۱۳ با عنوان «فی العلة التي من أجلها أتى القرآن باللسان العربي وأن المعجزة فی نظمہ» چنین آورده است: «ذكر الرضا ع يوماً القرآن فعظم الحجة فیہ والآية والمعجزة فی نظمہ فقال: «هو حبل الله المتين وعروته الوثقى وطريقته المثلى المؤدي إلى الجنة والمنجي من النار لا يخلق على الأزمنة ولا يغث على الألسنة...» (ج ۱، ص ۶۵). دقت در این نقل، نشان می‌دهد لفظ معجزه در قسمت ابتدایی از زبان راوی بیان شده است و در کلام امام رضا (ع) وجود ندارد (ابن‌بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲، ص ۱۳۰).

آیات ۳۳-۳۴ سوره طور

فیض کاشانی (۱۴۱۵ ق) ذیل آیه ۳۴ سوره طور بیان می‌دارد که اگر گمان می‌کنید این قرآن کلام محمد (ص) است پس همانندش را بیاورید زیرا که شما اهل فصاحت در سخن هستید (ج ۵، ص ۸۱). بحرانی (۱۳۷۴) ذیل این آیه به ذکر روایت تفسیر قمی بسنده کرده (ج ۵، ص ۱۸۰) اما حویزی روایتی نیاورده است.

سایر آیات افزون بر آیات تحدی

فیض کاشانی (۱۴۱۵ ق) ذیل آیات متعدد دیگری از معجزه بودن قرآن گاه در قالب روایت به‌عنوان مثال ذیل آیات ۶۱ و ۴۷ بقره و به‌طور عمده در قالب الفاظ و عبارت‌های خویش سخن گفته است؛ از جمله آن‌ها می‌توان به بقره: ۴۰، ۴۱، ۱۰۹ و ۲۵۳؛ آل عمران: ۱۸۴؛ نساء: ۴۴ و ۱۷۴؛ انعام: ۲۱ و ۳۷؛ توبه: ۷۴؛ رعد: ۲۷؛ اسراء: ۹۰؛ کهف: ۵۶؛ فاطر: ۲۵ و احقاف: ۱۹ اشاره داشت (ج ۱، ص ۱۲۳، ۱۳۸، ۱۴۵، ۱۸۰، ۲۸۰، ۴۰۵، ۴۵۶، ۵۲۵؛ ج ۲، ص ۱۱۳، ۱۱۸، ۳۵۹؛ ج ۳، ص ۶۹، ۲۱۶، ۲۴۷؛ ج ۴، ص ۲۳۶؛ ج ۵، ص ۱۲، ۹۹). وی ذیل آیه ۲۵۳ بقره به برتری پیامبر اسلام (ص) بر سایر انبیاء الهی به دلیل داشتن معجزه‌های متعدد اشاره کرده و دلیل دیگر برتری ایشان را داشتن معجزه‌ای جاوید چون قرآن کریم دانسته که تا قیام قیامت پا برجاست (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۲۸۰).

بحرانی (۱۳۷۴) نیز در موارد متعدد دیگری خاصه ذیل آیات سوره بقره از جمله آیات ۱۹، ۴۰، ۶۳، ۷۴، ۸۸، ۱۰۲ و ۱۰۹ و با ارجاع به تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) در قالب روایاتی در خصوص اعجاز قرآن سخن گفته است (ج ۱، ص ۱۵۰، ۱۹۹، ۲۳۳، ۲۴۵، ۲۷۱، ۲۹۳ و ۳۰۶). حویزی (۱۴۱۵ ق) همانند فیض و بحرانی در موقعیت‌های متعدد دیگری نیز در خصوص اعجاز قرآن سخن گفته است؛ از جمله آن‌ها می‌توان به روایاتی که او از منابعی چون تفسیر منسوب به امام عسکری (ع)، احتجاج طبرسی و خرائج و جرائع قطب راوندی ذیل آیات ۱ و ۷۴ سوره بقره و آیه ۹ سوره انعام آورده، اشاره داشت (ج ۱، ص ۳۰، ۹۰ و ۷۰۵). همچنین در مواردی مانند سوره توبه: ۷۴ و نمل: ۸۷ با ارجاع به مجمع البیان و استفاده از کلام برگرفته از روایات طبرسی در خصوص اعجاز قرآن سخن گفته است (حویزی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۲۴۲؛ ج ۴، ص ۱۰۱).

۳. زمینه‌های اثرگذار در تفاوت رویکرد تفاسیر روایی متقدم و متأخر شیعی

از میان عوامل مختلف شرایط مکانی زندگی مفسر، تخصص علمی، گرایش‌ها و تعلق‌های خاطر مفسر و اوضاع تاریخی و اجتماعی حاکم بر زمان زندگی مفسر، عامل و زمینه اخیر نقش شاخص‌تری را در تمایز تفاسیر یاد شده در این مسئله ایفا می‌کند. اگرچه صاحبان این تفاسیر در مبحث اعجاز قرآن از جنبه‌های مختلفی متفاوت عمل کرده‌اند؛ اما تمایز جدی در این مقوله باعنایت به مؤلفه عصر و زمانه در تغییر رویکرد مؤلفان تفاسیر روایی متأخر نسبت به متقدم قابل مشاهده است. در ادامه شرح خصوصیت‌های این مؤلفه آورده شده است.

۳.۱. ریشه‌های تکوین نظریه اعجاز قرآن

دقت در تألیف‌های اسلامی پدید آمده تا میانه قرن سوم هجری در حوزه‌های مختلفی نظیر تفسیر، علوم قرآن، فقه، حدیث، سیره، ملل و نحل، کلام و ادب نمایانگر آن است که در میان انبوهی از مسائل و مباحث مطرح شده در این آثار، توجه روشن و درخوری به موضوع اعجاز قرآن نشده است. این در حالی است که آثار کلامی،

تفسیری و قرآنی از قرن پنجم هجری به بعد، شاهد طرح مفصل و مبسوط مسئله اعجاز قرآن و تبیین وجوه گوناگون آن است (کریمی‌نیا، ۱۳۹۲، ص ۱۱۵). توجه به آثار فراوانی که نجاشی و شیخ طوسی از نگاشته‌های اصحاب ائمه (ع) آورده‌اند؛ جنبه‌ای از این حقیقت را آشکار می‌سازد.

در میان آثار متعددی که فهرست‌نگاران برای اصحاب ائمه (ع) نام برده‌اند. عناوینی از قبیل کتاب النسخ و المنسوخ، کتاب الوجوه و النظائر، اعراب القرآن، فضل القرآن، مجاز القرآن، متشابه القرآن، غریب القرآن، کتاب القراءات، معانی القرآن و باطن القرآن دیده می‌شود^۱ (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۱۱، ۶۴، ۷۷، ۸۰، ۸۲، ۹۵، ۱۶۲، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۶۴، ۳۲۴، ۳۹۸؛ طوسی، ۱۴۲۰، ق، ص ۱۹، ۵۳، ۶۱، ۲۶۶، ۳۹۸، ۴۲۳، ۶۰۰) اما عنوان اعجاز قرآن دیده نمی‌شود. تنها نام کتاب‌هایی مانند الکلام فی وجوه اعجاز القرآن و جوابات ابی الحسن سبط المعافی بن زکریا فی اعجاز القرآن از شیخ مفید (م ۴۱۳) و الموضح عن جهة اعجاز القرآن سید مرتضی (م ۴۳۶) جلب توجه می‌کند که متعلق به قرن پنجم هجری هستند (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۷۰ و ۴۰۰، نیز ن.ک: رجایی‌فرد، ۱۳۹۹، ص ۴۰).

در حقیقت، نگرش باورمندانه جامعه اسلامی به وحیانی بودن قرآن، به‌طور طبیعی این پیامد را در پی داشت که عالمان اسلامی و شیعی ضرورت چندانی در طرح دیدگاه‌های خود در این باب نبینند. این مسئله آن هنگام به دغدغه خاطر دانشمندان اسلامی و شیعی مبدل شد که هجمه‌هایی از جانب عالمان سایر ادیان و مذاهب علیه ذات یا متن قرآنی و جنبه اعجاز‌آمیز آن مطرح گردید. هرچند در آیات متعددی از قرآن کریم نظیر سوره بقره: ۳۲، یونس: ۳۸، هود: ۱۳، اسراء: ۸۸ و طور: ۳۴، مخاطبان قرآن به تحدی فراخوانده شده‌اند و ناتوانی همگان از جن و انس در آوردن مانند قرآن یا یک یا چند سوره مثل آن یادآور شده است؛ اما موضوع اعجاز قرآن و تلاش برای تبیین وجوه مختلف آن، چنان‌که در قرون بعدی در ذهن قرآن‌پژوهان حضور پررنگی پیدا کرد در میان عالمان اسلامی و شیعی قرون نخست چندان مورد توجه نبوده است.

۱. این احتمال وجود دارد که در برخی از این نگاشته‌ها مطالبی مرتبط با اعجاز قرآن خاصه اعجاز ادبی وجود داشته باشد. هم‌چنان‌که ونزبرو در تقسیم‌بندی خود از تفاسیر پیشاطبری براساس دو معیار «سبک» و «کارکرد» آورده و آن‌ها را به پنج‌گونه‌ی داستانی، فقهی، متنی، بلاغی و تمثیلی تقسیم نموده، گونه‌ای از این تفاسیر موسوم به تفاسیر بلاغی است که تألیف‌هایی با عنوان مجاز القرآن، معانی القرآن و مشکل القرآن نمونه‌ای از آن به‌شمار می‌روند. به عقیده وی، تفاسیر بلاغی اگرچه مانند تفاسیر متنی به متن قرآن می‌پردازند اما به جای تکیه بر مسائل لغوی و نحوی، بر قالب‌های ادبی و بیان خصوصیت‌های بلاغی قرآن تأکید می‌ورزند. کارکرد این تفاسیر نشان دادن تفوق و برتری عربی بر سایر زبان‌ها و اثبات فراتر بودن قرآن از شعر و نثر عربی است (نیل‌ساز، ۱۳۹۳، ص ۸۷ و ۹۸) لذا می‌توان این احتمال را داد که مباحثی مرتبط با اعجاز ادبی قرآن در آن‌ها دیده شود. البته باید توجه داشت که در موارد انگشت شماری از این آثار که به دست ما رسیده مانند مجاز القرآن ابوعبیده معمر بن مثنی (م ۲۱۰) و معانی القرآن قراء (م ۲۰۷) به‌طور خاص و مشخص مطلبی درباره اعجاز قرآن جلب توجه نمی‌کند اما باز هم احتمال اینکه در آثاری که به دست ما نرسیده، مطالبی در ارتباط با اعجاز قرآن وجود داشته باشد، منتفی نیست. نکته قابل توجه آنکه حتی در صورتی که مطالبی مرتبط با اعجاز در این کتب وجود داشته باشد اما عملکرد مؤلفان آن‌ها به‌گونه‌ای نبوده که در قالب تألیف‌هایی مستقل و مبسوط درباره اعجاز قرآن ارائه شود.

در حقیقت، برخلاف مباحثی از قبیل اختلاف قرائت‌ها، نسخ، فضائل سور و مکی و مدنی، خاستگاه اعجاز قرآن امور خارج از متن قرآنی و حتی خارج از جامعه اسلامی بوده و ریشه‌های تکوین اندیشه اعجاز قرآن، نه تفاسیر قرآن و دغدغه‌های درون قرآنی بلکه مجادله‌های کلامی در میان متکلمان اسلامی با یکدیگر یا سایر ادیان هم‌چون یهودیت و مسیحیت بوده است (مارتین، ۱۳۹۱، ص ۱۳۵-۱۵۳). دفاع از حقانیت رسالت پیامبر اسلام (ص) در مقابل دین مسیحیت و ابطال اندیشه تثلیث و تأکید بر اُمّی بودن حضرت محمد (ص) به‌عنوان شاهی بر اعجاز قرآن و حقانیت ایشان و طرح مباحث مختلفی از سوی عالمان و بزرگان ادیان مختلف در راستای اثبات برتری دین و بیان مرتبت پیامبر (ص) دین خود بر سایر رقیبان، بخشی از محتوای این مجادله‌ها را شکل می‌داد (گریفیث، ۱۳۸۶، ص ۷۳-۱۲۸).

۲.۳. سیر تطور و تحول اندیشه کلامی شیعه

علاوه‌بر توجه به ریشه‌های تکوین نظریه اعجاز قرآن، دقت در ادوار تاریخی اندیشه کلامی شیعه و سیر تطور و تحول مباحث علم کلام، می‌تواند به درک چرایی تفاوت رویکرد تفاسیر روایی شیعه در مسئله اعجاز قرآن کمک شایانی کند. از منظر تحول ساختاری، قرن سوم و چهارم یعنی دوران پیدایش تفاسیر روایی متقدم شیعی، دوران تبیین و تنظیم موضوعی مباحث کلامی شیعه است. در این دوران، تألیفی که جامع مباحث و اصول کلامی باشد غیر از مواردی انگشت شمار آن هم با ساختاری نامنظم، گزارش نشده است. امامت و مسائل پیرامون آن، برجسته‌ترین موضوع آثار این دوران است (جبرئیلی، ۱۳۸۹، ص ۵۱)؛ آثاری از قبیل التنبیه فی الامامة ابوسهل اسماعیل نوبختی (م ۳۱۱)، الانصاف فی الامامة ابن‌قبة رازی (قبل از ۳۱۹) و کمال الدین و تمام النعمة شیخ صدوق (م ۳۸۱) (برای نمونه‌های بیشتر ن.ک: نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۱۷، ۳۱، ۴۸، ۵۷، ۸۳، ۱۳۶؛ طوسی، ۱۴۲۰، ق، ص ۱۳، ۳۰، ۱۰۱، ۱۲۱، ۲۱۵، ۳۸۹).

از مهم‌ترین زمینه‌های اهمیت یافتن مباحث امامت در این دوران، غیبت امام عصر (ع) بود که شیعه را وارد دورانی سخت و بحرانی کرد. اختلاف‌ها و درگیری‌های درون فرقه‌ای بر سر برخی مسائل نظیر طبیعت مقام امامت، حدود علم و قدرت امام و فلسفه احتیاج دائمی بشریت به امام، تغییر مذهب خیل کثیری از پیروان مکتب امامیه، پیدایش فرقه‌های گوناگون و حمله فرقه‌های دیگر هم‌چون معتزله و زیدیه به مبانی سنتی عقیده تشیع امامی که در این ایام آن را از همیشه بی‌دفاع‌تر می‌دیدند؛ از بارزترین مؤلفه‌هایی است که اهمیت مبحث امامت در این دوران را آشکار می‌سازد (مدرسی طباطبایی، ۱۳۹۴، ص ۲۵ و ۲۶).

هرچند تبیین و تثبیت اصول عقاید شیعه با تلاش اصحاب و شاگردان کلامی امام باقر (ع) و امام صادق (ع) آغاز و با کوشش متکلمان بعدی پی‌گرفته شده بود اما در قرن پنجم و به‌خصوص در دوران حکومت آل‌بویه بود که کلام شیعه نظامی ساختارمند و جامع‌نگر پیدا کرد (شهیدی، ۱۳۷۲، ص ۱۴۴). در این دوران در

کنار تألیف آثار موضوعی مانند مسئله امامت، متکلمان شیعی اقدام به نگارش نگاهشته‌هایی جامع در کلیات و اصول مسائل عقیدتی نموده‌اند که از آن جمله می‌توان به النکت فی مقدمات الاصول شیخ مفید، الملخص، الذخیره و جمل العلم و العمل سید مرتضی، الاقتصاد فیما يتعلق بالاعتقاد و تمهید الاصول شیخ طوسی (م ۴۶۰) و تقریب المعارف ابوالصلاح حلبی (م ۴۴۷) اشاره داشت. کتاب‌های مستقل و مبسوط شیخ مفید و سید مرتضی درباره اعجاز قرآن و وجوه مختلف آنکه در بالا بدان اشاره شد مصداقی از همین نگاه جامع‌نگر و ساختارمند در مباحث علم کلام است.

با این اوصاف می‌توان بیان داشت که صاحبان تفاسیر روایی متقدم شیعی برحسب عصر و زمانه زندگی‌شان، ضرورت چندانی برای پرداختن به مسئله اعجاز قرآن و جوانب مختلف آن نمی‌دیدند و این امر به دغدغه خاطر ایشان در طرح مباحث تفسیری و کلامی تبدیل نشده بود. در طرف مقابل آنچه به هم و غم اصلی آنان بدل گشته بود؛ سخن گفتن درباره مسئله امامت و ولایت و مشتق‌های آن بود که نشانه‌های بی‌شمار آن در سرتاسر تفاسیر آن‌ها قابل مشاهده است. برآش‌ر نیز در تحقیق خود به این امر اذعان داشته و یکی از خصوصیت‌های اساسی مکتب تفسیری امامیه پیش از آل‌بویه را علاقه اندک مفسران به طرح مسائل کلامی دانسته؛ امری که پس از روی کار آمدن آل‌بویه و در آثار تفسیری عالمان امامی نظیر سید مرتضی و شیخ طوسی خلاف آن دیده می‌شود. این درحالی است که در تفاسیر پیش از آل‌بویه موضوع‌های مرتبط با امامت و ولایت نقشی محوری دارند و مفسران به مبحثی که ارتباط مستقیمی با نهاد امامت و آموزه‌های اصیل تشیع ندارند، چندان علاقه‌ای نشان نمی‌دهند (برآش‌ر، ۱۳۹۹، ص ۱۲۳-۱۲۵).

توجه به دوران پر التهاب و پر آشوب دوران غیبت امام عصر (ع) درک روشن‌تری از حساسیت و دغدغه خاطر این مفسران به ما می‌دهد. در این دوران مراجعه به امام به‌عنوان مرجع نهایی و فصل الخطاب در امور دین و دنیا جای خود را به برداشت و اجتهاد فردی از آیات و روایات داده بود. اینجا بود که خوانش‌های گوناگون از عقاید شیعه و نزاع‌ها بالا گرفت. در چنین شرایطی آنچه برای عموم اطمینان بخش‌تر می‌نمود، روی آوردن به روایات، پرهیز از اندیشه‌ورزی در عقاید و اجتناب از اجتهاد در فقه و دوری از قواعد عقلی بود. برخی از عالمان شیعی که از وجود امام محروم شده بودند، تنها راه اتصال خود با امامان را تمسک به احادیث و اقوال به‌جا مانده از ائمه (ع) می‌دیدند (پاکتچی، ۱۳۸۰، ج ۱۰، ص ۱۶۷ و ۱۶۸).

این عامل و عوامل دیگری نظیر تدوین جوامع و تفاسیر روایی اهل سنت در قرن سوم و چهارم، مفسران متقدم شیعی را بر آن داشت تا با تدوین و تألیف تفاسیر روایی، ضمن تلاش برای حفظ میراث روایی اهل بیت (ع)، به دفاع و صیانت از باورهای شیعی در مقابله با دیدگاه‌های عالمان سایر فرق، از طریق تفسیر آیات و از رهگذر گردآوری این روایات بپردازند. این زمینه‌ها منجر به آن شده که این مفسران ذیل آیات تحدی و سایر آیاتی

که مفسران به‌طور معمول ذیل آن از منشأ الهی قرآن و ناتوانی مردم از هم‌آوردی با آن سخن می‌گویند؛ از الهی دانستن امر ولایت علی (ع) و ناتوانی و عجز مردم از آوردن شخصی در مقام و مرتبت او سخن بگویند. آیه‌ها و نشانه‌ها را امامانی معرفی کنند که از سوی ستمکاران، حق آن‌ها انکار شد و از تکذیب بدون علم درباره رجعت به‌عنوان آموزه‌ای شیعی حرف بزنند.

در سوی مقابل، مؤلفان تفاسیر روایی متأخر شیعی هستند که با شرح و بسط فراوان درباره اعجاز قرآن سخن گفته‌اند. چنان‌که گذشت در دوران پیدایش تفاسیر روایی متقدم شیعی طرح نظریه اعجاز قرآن مراحل ابتدایی خود را می‌گذراند. درحالی‌که از قرن پنجم به بعد این نظریه به اندیشه‌ای فراگیر و تثبیت شده در میان عالمان اسلامی مبدل شد. هم‌چنین در همین قرن بود که کلام شیعه به همت بزرگانی چون شیخ مفید، سید مرتضی و شیخ طوسی شکلی نظام‌مند و جامع‌نگر به خود گرفت و این روند در قرون بعدی به‌خصوص با تلاش شخصیتی چون خواجه نصیرالدین طوسی (م ۷۲۶) پی‌گرفته شد؛ نظامی جامع‌نگر که اعجاز قرآن یکی از موضوع‌های مطرح در آن بود. این زمینه‌ها منجر به آن شد که مسئله اعجاز قرآن به مقوله‌ای تثبیت یافته در ذهن عالمان اسلامی و شیعی از جمله صاحبان تفاسیر روایی متأخر شیعی در آمده و آن‌ها را بر آن بدارد تا در این‌باره به طرح دیدگاه‌های خود بپردازند.

نکته قابل توجه آنکه این مفسران در موارد فراوانی با ذکر روایاتی که در آن‌ها به‌طور صریح لفظ «المعجزة» و «المعجزات» آمده در این باب سخن گفته‌اند. روایاتی از منابعی متقدم چون تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) و منابع متأخری نظیر احتجاج طبرسی و خرائج و جرائح قطب راوندی که نمونه‌های متعدد آن در بحارالانوار مجلسی نیز دیده می‌شود (به‌عنوان نمونه ن.ک: مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۹، ص ۳۲۰؛ ج ۱۰، ص ۵۶؛ ج ۱۲، ص ۳۴؛ ج ۱۵، ص ۱۴۵؛ و ج ۱۷، ص ۱۵۹). این درحالی است که در روایات آمده در منابع کهن و اصیل شیعی این الفاظ دیده نمی‌شود و الفاظی نظیر «حجت» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۲۴)، «آیه» (سید رضی، ۱۴۱۴ ق، ص ۲۶۶) و «برهان» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲، ص ۱۳۰) برای قرآن به‌کار رفته و در تنها موردی که لفظ معجزه در روایتی از عیون صدوق نقل شد، لفظ معجزه نه در کلام امام بلکه در کلام راوی در روایت آورده شده است. تاریخ‌گذاری این روایات و عوامل پیدایش چنین تغییر و تحول‌هایی در روایات حوزه اعجاز، خود نیازمند تحقیقی مستقل است و به‌صورت اجمالی به همین اندازه در این وجیزه باید اکتفا نمود که تثبیت اندیشه اعجاز در گذر زمان به‌عنوان یکی از زمینه‌های چنین تغییرهایی قابل طرح است.

نتیجه‌گیری

نتایج و یافته‌های این پژوهش در راستای پاسخگویی به پرسش‌های آن عبارت است از:

۱. تطبیق تفاسیر روایی مشهور متقدم و متأخر شیعی در مبحث اعجاز قرآن نمایانگر تفاوت عملکرد مؤلفان آن‌ها از زوایای گوناگون است. آیه‌ها و موقعیت‌هایی که صاحبان این تفاسیر ذیل آن در خصوص اعجاز قرآن روایت آورده و سخن گفته‌اند، تعداد روایاتی که در این خصوص گزینش کرده‌اند و منابعی که با ارجاع به آن به ذکر روایت اقدام نموده‌اند از جمله موارد تفاوت عملکرد ایشان در این مبحث می‌باشد.

۲. تمایز جدی در مسئله اعجاز قرآن در تغییر رویکرد مؤلفان تفاسیر روایی متأخر نسبت به متقدم قابل مشاهده است. مؤلفان تفاسیر متقدم ذیل آیات ناظر به اعجاز سخنی از تحدی به قرآن و هم‌اورد طلبی با آن و ایراد بهانه‌جویان درباره نسبت دادن قرآن به پیامبر و بشری دانستن آن به میان نیاورده‌اند. این مفسران تنها از افترای معاندان درباره انتساب امر ولایت علی (ع) به شخص پیامبر (ص) و الهی ندانستن آن سخن گفته‌اند. در طرف مقابل، مؤلفان تفاسیر روایی متأخر شیعی با شرح و بسط فراوان درباره اعجاز قرآن در قالب گزینش روایات و نیز در قالب الفاظ و عبارت‌های خویش سخن گفته‌اند.

۳. وجود روایات متعدد از امام صادق (ع)، امام کاظم (ع)، امام رضا (ع) و حتی امام علی (ع) که در منابع کهن حدیثی شیعه آمده و مضمون آن‌ها با بحث اعجاز قرآن پیوند دارد؛ نشان می‌دهد که مسئله اعجاز قرآن اگرچه به‌طور دقیق با همین تعبیر در روایات امامان شیعه نیامده اما با الفاظ و عبارت‌هایی ناظر به آن مطرح شده است. این درحالی است که مؤلفان تفاسیر روایی متقدم شیعه دغدغه خاطر و اهمیتی نسبت به ذکر این روایات در تفاسیر خود نداشته‌اند.

۴. نکته درخور توجه آنکه در پاره‌ای از روایات که مفسران متأخر با گزینش آن درباره اعجاز قرآن سخن گفته‌اند، به‌طور صریح لفظ معجزه و مشتق‌های آن آمده است. روایاتی که مشابه آن در منابع کهن حدیثی شیعه دیده نمی‌شود.

۵. از میان مفسران متأخر، تنها فیض کاشانی است که در قالب کلام خود در خصوص وجوه اعجاز قرآن همچون حسن نظم، بلاغت و اخبار از غیب سخن گفته است. البته در روایتی که هر سه مفسر متأخر؛ فیض، حویزی و بحرانی با ارجاع به کافی، عیون و علل الشرایع در خصوص تناسب معجزه پیامبران با عصر و زمانه‌شان آورده‌اند، به‌طور تلویحی به وجه اعجاز ادبی و بیانی قرآن اشاره شده است.

۶. دقت نظر در ریشه‌های تکوین نظریه اعجاز قرآن و توجه به سیر تحول اندیشه کلامی شیعه به‌عنوان زمینه‌های اثرگذار در این مبحث، به درک بهتر چرایی تفاوت رویکرد مؤلفان این تفاسیر کمک می‌نماید. صاحبان تفاسیر روایی متقدم شیعی برحسب عصر و زمانه زندگی‌شان، ضرورت چندانی برای پرداختن به مسئله اعجاز قرآن و جوانب مختلف آن نمی‌دیدند و این امر به دغدغه خاطر ایشان در طرح مباحث تفسیری و کلامی تبدیل نشده بود. اهتمام جدی این مفسران به سخن گفتن درباره مسئله امامت و ولایت و مشتق‌های آن معطوف بوده

که نشانه‌های بی‌شمار آن در سرتاسر تفاسیر آن‌ها قابل مشاهده است. اگرچه در دوران پیدایش این تفاسیر طرح نظریه اعجاز قرآن مراحل ابتدایی خود را می‌گذراند اما از قرن پنجم به بعد این نظریه به اندیشه‌ای فراگیر و تثبیت شده در میان عالمان اسلامی مبدل شد. در همین قرن بود که کلام شیعه به همت بزرگان مکتب بغداد چون شیخ مفید، سید مرتضی و شیخ طوسی شکلی نظام‌مند و جامع‌نگر به خود گرفت و این روند در قرون بعدی به-خصوص با تلاش شخصیتی چون خواجه نصیرالدین طوسی پی‌گرفته شد؛ نظامی جامع‌نگر که اعجاز قرآن یکی از موضوع‌های مطرح در آن بود. این زمینه‌ها منجر به آن شد که مسئله اعجاز قرآن به مقوله‌ای تثبیت یافته در ذهن عالمان اسلامی و شیعی از جمله صاحبان تفاسیر روایی متأخر شیعی در آمده و آن‌ها را بر آن دارد تا در این باره به طرح دیدگاه‌های خود بپردازند.

منابع

قرآن کریم

- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸ ق). عیون اخبار الرضا (ع). نشر جهان.
- ابن فارس، احمد. (۱۳۹۹ ق). معجم مقانیس اللغة (عبدالسلام محمد هارون، محقق). دارالفکر.
- اسکینر، کونتین. (۱۳۹۳). بینش‌های علم سیاست (فریبرز مجیدی، مترجم). فرهنگ جاوید.
- ایازی، محمدعلی. (۱۳۷۳). سیر تطور تفاسیر شیعه. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بابایی، علی اکبر. (۱۳۸۶). مکاتب تفسیری. سمت- پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- باقلانی، محمد بن طیب. (۱۹۵۴ م). اعجاز القرآن (سید احمد صقر، محقق). دارالمعارف.
- بتی، امیلیو. (۱۴۰۱). هرمنوتیک به منزله‌ی روش‌شناسی عام علوم روحی (علیرضا عطارزاده، مترجم). نشر شب‌خیز.
- بحرانی، سید هاشم بن سلیمان. (۱۳۷۴). البرهان فی تفسیر القرآن. مؤسسه بعثه.
- برآشر، منیر. (۱۳۹۹). قرآن و نخستین ادوار تفسیری شیعه امامیه (نصرت نیل‌ساز و پریسا عسکری، مترجم). حکمت.
- پاکتچی، احمد. (۱۳۸۰). امامیه، دائره المعارف بزرگ اسلامی (سیدکاظم موسوی بجنوردی، ناظر). مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی.
- پالمر، ریچارد. (۱۳۸۴). علم هرمنوتیک (محمد سعید حنایی، مترجم). هرمس.
- جبرئیلی، محمدصفر. (۱۳۸۹). سیر تطور کلام شیعه. پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- جرجانی، عبدالقاهر بن عبد الرحمن. (۱۹۹۵ م). دلائل الاعجاز (محمد التنجی، محقق). دارالکتب العربی.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۴۱۵ ق). نورالثقلین (سیدهاشم رسولی محلاتی، محقق). اسماعیلیان.
- خطابی، حمد بن محمد. (۱۹۷۶ م). بیان اعجاز القرآن من ثلاث رسائل (محمد خلف الله و محمد زغلول سلام، محقق). دارالمعارف.
- خوئی، ابوالقاسم. (۱۴۰۸ ق). البیان فی تفسیر القرآن. دارالزهراء.
- دیلتای، ویلهلم. (۱۳۹۱). دانش هرمنوتیک و مطالعه تاریخ (منوچهر صانعی دره بیدی، مترجم). ققنوس.
- رجایی فرد، ابوالفضل. (۱۳۹۹). میراث مکتوب شیعه در پنج قرن نخست. نگاه معاصر.

- رّمّانی، علی بن عیسی. (۱۹۷۶ م). النکت فی اعجاز القرآن من ثلاث رسائل (محمد خلف الله و محمد زغلول سلام، محقق). دارالمعارف.
- روحی، کاووس؛ و مهدی پیچان. (۱۴۰۱). بررسی تحلیلی مدل‌های چند معنایی در خوانش هرمنوتیکی قرآن. دین و دنیای معاصر، ۱۹(۱)، ۱۶۹-۱۹۰.
- سید رضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ ق). نهج البلاغه (صبحی صالح، محقق). هجرت.
- سید مرتضی، علی بن حسین. (۱۴۲۴ ق). الموضح عن جهة اعجاز القرآن (محمدرضا انصاری قمی، محقق). مجمع البحوث الاسلامیه.
- سیوطی، عبدالرحمن. (۱۳۹۴ ق). الاتقان فی علوم القرآن. الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- شیرازی، محمدجواد. (۱۳۸۲). تفسیر علی بن ابراهیم قمی، بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- شلایر ماخر، فردریش. (۱۴۰۲). هرمنوتیک؛ دست‌نوشته‌های سال‌های ۱۸۰۹ و ۱۸۱۹ (محمد ابراهیم باسط، مترجم). نشر نی.
- شهیدی، سید جعفر. (۱۳۷۲). از دیروز تا امروز. نشر قطره.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۲۰ ق). فهرست. مكتبة المحقق الطباطبائی.
- طهرانی، شیخ آقابزرگ. (۱۴۰۸ ق). الذریعة الى تصانیف الشيعة. اسماعیلیان و کتابخانه اسلامی.
- عمیدزنجانی، عباسعلی. (۱۳۷۳). مبانی و روش‌های تفسیر قرآن. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). کتاب التفسیر (سید هاشم رسولی محلاتی، محقق). چاپخانه علمیه.
- فرات کوفی، فرات بن ابراهیم. (۱۴۱۰ ق). تفسیر فرات کوفی. سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد.
- فیض کاشانی، ملامحسن. (۱۴۱۵ ق). تفسیر الصافی (حسین اعلمی، محقق). مکتبه الصدر.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴ ق). تفسیر القمی (طیب موسوی جزائری، محقق). دارالکتاب.
- کریمی‌نیا، مرتضی. (۱۳۹۲). ریشه‌های تکوین نظریه اعجاز قرآن و تبیین وجوه آن در قرون نخست. پژوهش‌های قرآن و حدیث، ۱۱۳(۱)، ۱۴۴-۱۱۳.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). الکافی. دارالکتب الاسلامیه.
- گریفیث، سیدنی. (۱۳۸۶). کتاب مقدس و پیام حضرت محمد (ص) بر اساس دفاعیه‌های مسیحی به زبان‌های غربی و سریانی در اولین قرن زمامداری عباسیان. (وحید صفری، مترجم). نشریه هفت آسمان، ۹(۲)، ۷۳-۱۲۸.
- مارتین، ریچارد. (۱۳۹۱). نقش معتزله بصره در شکل‌گیری نظریه اعجاز قرآن (مهرداد عباسی، مترجم). پژوهش‌های قرآنی، ۱۸(۴)، ۱۳۴-۱۶۱.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳ ق). بحار الانوار. دار احیاء التراث العربی.
- مدرسی طباطبائی، سید حسین. (۱۳۹۴). مکتب در فرآیند تکامل (هاشم ایزدپناه، مترجم). انتشارات کویر.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۹۴). تفسیر و مفسران. انتشارات تمهید.
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۳۶۵). رجال. مؤسسه النشر الاسلامی.
- نیل‌ساز، نصرت. (۱۳۹۳). خاورشناسان و ابن‌عباس. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- هرش، اریک. (۱۳۹۵). اعتبار در تفسیر (محمدحسین مختاری، مترجم). انتشارات حکمت.